

INTRODUCERE
ÎN NOUL
TESTAMENT

**DE LA ISUS LA EVANGHELII
SI LA FAPTELE
APOSTOLILOR**

Octavian Baban

DE LA ISUS LA EVANGHELII SI LA FAPTELE APOSTOLILOR

Octavian D. Baban

Ediția online revizuită, 2016

Cuvânt înainte

Studiul Noului Testament poate deveni un studiu deosebit de captivant. Dincolo de introducerea obișnuită în contextul istoric al primului secol – care a ajuns să aibă un format standard, în majoritatea manualelor de specialitate, incluzând o serie clasică de repere tehnice (istorice și metodologice), volumul de față încearcă să prezinte evangheliile și cartea Faptele Apostolilor în așa fel încât cititorul să rețină nu numai datele istorice ale compunerii lor (cine, când, unde și cui a scris cartea, care este mărturia internă a cărții și mărturiile ei externe, din partea creștinilor din primele secole după Hristos), ci și datele lor literare și teologice (care este structura narativă a cărții, care sunt principalele ei teme, care este specificul ei stilistic). În felul acesta, cineva poate înțelege Noul Testament ca operă de cultură, dar și ca document al credinței, ca lucrare umană, dar și ca revelație divină, ca mărturie despre viața și mesajul Mântuitorului Isus Hristos, precum și ca mărturie despre începuturile Bisericii.

Cele mai multe introduceri în studiul Noului Testament își propun să ofere o privire de ansamblu asupra contextului istoric al scrierii sale și câteva date despre conținutul cărților.

Volumul de față care reprezintă primul volum dintr-o serie de două volume introductive în studiul Noului Testament (evangheliile și Faptele Apostolilor; epistolele Noului Testament și Apocalipsa lui Ioan), a adoptat o abordare diferită a ideii de introducere și își propune să meargă un pas mai departe, să îl familiarizeze pe cititor cu mesajul evangheliștilor, dar și cu cultura lor elenistă, cu soluțiile lor culturale în vestirea evangheliei, cu teologia lor atât de proaspătă și atât de relevantă și astăzi, cu nuanțele lor stilistice, psihologice, cu sublinierile lor jurnalistice, sociale, cu reperele lor narrative, etc.

Pe lângă aceste informații, volumul dedică un număr important de pagini studiului problemei sinoptice (asemănarea evangheliilor sinoptice), studiului relației dintre evanghelia lui Ioan și evangheliile sinoptice, discuției privitoare la portretul istoric al lui Isus și provocărilor aduse de dezbaterilor contemporane, trecerii în revistă a metodelor misionare și pedagogice folosite de primii evangheliști și apostoli (Petru, Pavel, Barnaba, etc.).

Proiectul este, desigur, unul care suportă mereu îmbunătățiri și diverse revizui, și aceasta este preocuparea constantă a autorului. În această perspectivă, dincolo de minusuri – pentru care autorul le recunoaște și își cere scuze, așteptând în același timp o interacțiune cât mai fructuoasă cu cititorii săi, cartea este destinată trezirii interesului tuturor cititorilor cu privire la mesajul Noului Testament, cu privire la personajul ei principal, uimitor, mântuitorul Isus Hristos.

Octavian D. Baban

Octombrie 2016

www.obinfonet.ro

Conținut

3. O scurtă istorie a Noului Testament	8
3.1. Influența mișcărilor eretice	12
3.1.1 Gnosticismul	12
3.1.2 Montanismul	14
3.1.3 Marcionismul	15
3.2 Relația Noul Testament – Talmud	16
3.2.1 Talmudul și semnificația lui	16
3.2.2 Paralele NT, Talmud și Părinții Bisericii	18
3.3 Canonul Noului Testament: criterii, formă finală	20
3.3.1 Criteriile canonului și efectele lor	21
3.3.2 Exemple de liste canonice, canonul final	26
3.3.3 Transmiterea textului Noului Testament	31
3.3.4 Teme și teste	38
Bibliografie selectivă	42
Prescurtări folosite pentru jurnale și publicații	47

3. O scurtă istorie a Noului Testament

De la *kerygma* pascală până la consemnarea primelor documente ale NT au trecut aproximativ 2 decenii. Această perioadă include atât o vreme de transmitere orală a învățăturilor lui Isus, cât și o dezvoltare treptată a unor colecții de mărturii scrise, de la unele note inițiale luate în timpul predicării lui Isus, la colecții mai ample de ziceri (λογια), de minuni (τερατα și σημεια), realizate anterior, și colecții de întâmplări legate de misiunea apostolilor și evangheliștilor. Cum se vede din evanghelii, predicarea bisericii s-a concentrat pe proclamarea mântuirii noastre prin jertfa lui Isus, pe slăvirea lui ca mântuitor divin. Entuziasmul Marii Trimiteri a lui Isus, al evanghelizării prin puterea Duhului Sfânt, a dus în primele două decenii la o accentuare fără precedent a mărturiei orale despre Hristos, la sublinierea împlinirii Scripturilor VT în persoana lui Isus, în viața Bisericii (cf. Fapte 7).

Consemnarea scrisă a acestei proclamări este posibil să fi început destul de devreme în istoria proclamării, a Bisericii, dar ea a avut loc cu mai mare intensitate începând mai ales din al cincilea deceniu al primului secol. Mecanismele specifice de consemnare și transmitere a mărturiei scrise despre Isus și viața Bisericii au născut vii dezbateri și numeroase ipoteze, mai ales în ultimele decenii ale sec. 20 și în primii ani ai sec. 21.¹ Scepticismul clasic al lui R. Bultmann (teoria transmiterii necontrolate ocazionale, spontane, a tradiției),² a fost înlocuit în a doua parte a secolului 20 de abordările

¹ J.D.G. Dunn, „The Gospels as Oral Tradition”, în J.D.G. Dunn (ed), *The Living Word*, London: SCM, 1987, 25-43; K.E. Bailey, „Informal Controlled Oral Tradition and the Synoptic Gospels”, *Asia Journal of Theology* 5 (1991) 34-54; republicat în *Themelios* 20.2 (1995) 4-11; W.H. Kelber, *The Oral and the Written Gospel*, Philadelphia, PA: Fortress, 1983.

² R. Bultmann, *The History of the Synoptic Tradition*, Oxford: Blackwell, 1963 (1921), pp. 6-7; *idem*, *Jesus and the Word*, New York: Scribners, 1935, pp. 8, 12-13.

mai pozitive ale lui H. Riesenfeld și B. Gerhardsson care au făcut parelele cu stilul oral rabinic și au propus modelul transmiterii orale controlate formal (adică, evanghelia a fost transmisă în cadrul unei relații speciale între Isus și apostoli, și apostoli și evangheliști, evangheliști și ucenici din generația a treia, etc., o relație de tip rabin - ucenic, școală - elev).³ Astfel, Gerhardsson notează că „evangheliștii și-au editat evangheliile,... [și] ei au lucrat în baza unei tradiții despre Isus parțial memorizate și parțial consemnate deja în notițe, a unei tradiții deja fixate, distincte, invariabil despărțite de învățăturile altor autorități în materie”.⁴ Cele mai recente contribuții în acest domeniu aparțin lui K.E. Bailey și J.D.G. Dunn, care sprijinesc ipoteza unei transmiteri orale controlate neformal. Conform lor, comunicarea evangheliilor s-a realizat prin transmiterea neschimbată a miezului relatării, oral, și prin reformularea detaliilor în funcție de stilul narativ al evanghelistului, în cadrul unor întâlniri informale ale creștinilor, dedicate închinării și rememorării.⁵ Evangheliile dovedesc „variație și stabilitate, conservatorism și creativitate, evanescență și predictibilitate”.⁶

³ H. Riesenfeld, *The Gospel Tradition*, Philadelphia: Fortress, 1970, p. 1-29; elevul său, B. Gerhardsson, a făcut teoria sa cunoscută și a dezvoltat-o în lucrările sale *Memory and Manuscript: Oral Tradition and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity*, Lund: Gleerup, 1961; *Tradition and Transmission in Early Christianity*, Lund: Gleerup, 1964; *The Origins of the Gospel Traditions*, Philadelphia, PA: Fortress, 1979; *The Gospel Tradition*, Lund: Gleerup, 1986; „Illuminating the Kingdom: Narrative Meshalim in the Synoptic Gospels”, în H. Wansbrough (ed.), *Jesus and the Oral Gospel Tradition*, JSNTS 64, Sheffield: Sheffield AP, 1991, 266-309.

⁴ Gerhardsson, *Memory*, p. 335.

⁵ Bailey, „Informal”, pp. 7-8. J.D.G. Dunn, „Altering the Default Setting: Re-envisaging the Early Transmission of the Jesus Tradition”, *New Testament Studies* 49 (2003), 139-175.

⁶ Kelber, *Oral*, pp. 27-30, 33, 54; cf. B. Peabody, *The Winged Word: A Study in the Technique of Ancient Greek Oral Composition as Seen Principally through Hesiod's Works and Days*, Albany, NY: State University of New York, 1975, p. 96.

Perioada transmiterii orale reprezintă, în fapt, o perioadă de predicare dinamică și entuziastă a evangheliei, când scrierea de documente trecea pe planul al doilea. De exemplu, Papias (ca. 110), episcop de Hieropolis (în Asia Mică) și unul dintre cei care l-au cunoscut personal pe apostolul Ioan, afirmă surprinzător că el prefera mărturia orală celei scrise: „căci nu se poate ca lucrurile din cărți să ajute mai mult decât cele prin viu grai, care rămân în memorie”.⁷ De fapt, aceeași idee apare chiar în NT, în două epistole ale lui Ioan: 2 Ioan 1:11-12 „aș vrea să vă spun multe lucruri; dar nu voiesc să vi le scriu pe hârtie și cu cerneală; ci nădejduiesc să vin la voi, și să vă vorbesc gură către gură, pentru ca bucuria noastră să fie deplină.”; 3 Ioan 1:13-14 „aș avea să-ți spun multe lucruri, dar nu voiesc să ți le scriu cu cerneală și condei. Nădejduiesc să te văd în curând, și atunci vom vorbi gură către gură.” Nevoia scrierii s-a impus, în cele din urmă, în contextul unui cumul important de situații presante:

1) creștinismul s-a extins geografic și noile biserici nu mai beneficiau de predicarea martorilor oculari; apostolii nu se puteau deplasa ca să valideze predicarea locală;

2) dispariția martorilor oculari (vârstă, persecuții), a indicat clar nevoia de a păstra mărturia lor despre Isus, în scris;

3) nevoia aceasta a fost subliniată de apariția învățătorilor falși și a „evangheliilor” străine, neautorizate, eretice;

4) bisericile locale aveau nevoie de documente comune, cu autoritate, care să asigure unitatea de credință și învățătură, părtașia între comunități diferite;

5) bisericile simțeau nevoia de încurajare apostolică în persecuție și batjocuri, și aceasta putea veni din mărturia autoritară a apostolilor și

⁷ Eusebius, *Istoria*, 3.39.4.30-33: οὐ γὰρ ἐκ τῶν βιβλίων τοσούτον με ὠφέλειν ὑπερλαμβάνων, ὅσον τὰ ζῶση, φωνῇ, καὶ μενουσῇ.

a primilor evangheliști, cu atât mai mult cu cât se înțelegea că a doua venire a lui Isus va avea loc mai târziu;

6) epistolele timpurii ale lui Pavel, Iacov, Ioan, și folosirea lor extinsă au demonstrat valoarea unui document scris, și au grăbit consemnarea evangheliilor.

7) evreii au început să renunțe la Septuaginta (LXX) - traducerea greacă cu accente mesianice a VT, folosită intens de creștini și să citeze din alte traduceri și scrieri rabinice care interpretau VT într-un mod diferit (cu 80 începe epoca de consemnare a Talmudului); se impunea ca Noul Testament, adică Noul Legământ care proclama mesianitatea lui Isus și preciza standardul hristic de interpretare a VT, să fie strâns și păstrat ca Scriptură;

De fapt, nu se poate vorbi despre o delimitare strictă a unei perioade de transmitere orală și a uneia caracterizată prin transmiterea de documente scrise. Au existat, foarte probabil, două procese concurente de transmitere a evangheliei: una pe cale scrisă și alta prin viu grai. Evangheliile sunt o dovadă destul de clară a existenței unui număr de documente care au fost reluate de mulți predicatori în forme aproape identice, în cazuri remarcabile de stereotipie literară orală (minuni, parabole, ziceri). Logia lui Matei, amintită de Papias, pare, pe de altă parte, să fi constituit un exemplu de timpurie punere în scris a cuvântărilor lui Isus, posibil pe baza unor notițe luate la fața locului (de credincioși ca Matei, Ioan, Zacheu, Maria și Marta, și alții).

Putem înțelege mai bine mediul conex și de influențare reciprocă al autorilor NT, atât de natural proclamării creștine din primele veacuri, când observăm că mai multe dintre scrierile NT se află în strânsă relație literară și teologică unele cu altele. De exemplu, scrisorile lui Pavel au uneori teme comune și linii de argumentare asemănătoare (Efeseni și Coloseni; Romani și Galateni; 1-2 Timotei și Tit); trei evanghelii au structură similară și se numesc evanghelii sinoptice

(Matei, Marcu, Luca); există anumite asemănări de subiect și prezentare între Luca și Ioan; evanghelia lui Ioan și scrisorile 1, 2, 3 Ioan au multe teme comune; epistolele 2 Petru și Iuda sunt foarte asemănătoare ca argument și detalii; 2 Petru se referă la epistolele lui Pavel, etc. Aceste detalii arată că a existat un context comun și o predicare comună (adesea, autori comuni, sau care s-au cunoscut). Se predica o evanghelie unică – dar contextualizată, centrată pe glorificarea lui Isus ca Mântuitor (Mesia) și Fiul al lui Dumnezeu; bisericele se confruntau cu probleme asemănătoare.

3.1. Influența mișcărilor eretice

Unitatea de învățătură și de perspectivă a cărților NT și puterea inspirației divine au fost percepute de la început și au dus la selectarea și precizarea, în timp, a canonului NT.⁸ Procesul de canonizare a fost grăbit de presiunea venită din partea ereziilor și de începutul consemnării Talmudului, și a procesului de stabilire a canonului ebraic al VT. În ce privește ereziile, printre cele mai influente, care au forțat precizarea canonului NT, au fost gnosticismul, montanismul și marcionismul.

3.1.1 Gnosticismul

Denumirea „gnosticism” este o etichetă modernă pentru o varietate întreagă de erezii înrudite, caracterizate printr-un amestec de gândire iudaică, greacă și creștină, care au creat un sistem filosofic-religios complicat, explicat cu ajutorul unei literaturi bogate (sec. 2-3). Conform gnosticilor, dintre care mulți se considerau creștini, Dumnezeu cel adevărat este spiritual și distant față de lume, iar

⁸ C. Bădiliță (trad. și note), *Evangheliile Apocrife*, Iași: Polirom, 1999, pp. 8-13. Cuvântul *kanon*, normă sau măsură, tradus uneori ca „dreptar”, apare în Gal. 6:15, 2 Cor. 10:13-16. El era folosit deja în cultura elenistă cu înțelesul de „normă”, „listă autoritativă”.

universul material a fost creat de Demiurg, o divinate negativă, născută prin căderea Sofiei, înțelepciunea personalizată a lui Dumnezeu. De aici disprețul lor față de lumea materială, față de căsătorie, trup, hrană, etc. Ei credeau că spiritele oamenilor, pre-existente nașterii, au fost prinse prizoniere în capcana materiei iar Isus a venit din partea Dumnezeului celui adevărat să le elibereze, accesul la mântuire făcându-se face printr-o inițiere specială, o cunoaștere secretă, revelată special, numită gnoză.⁹ Învățătorii gnostici au fost numeroși și foarte prolifici din punct de vedere literar. Printre cele mai cunoscute creații gnostice sunt *Evanghelia lui Toma* (150), *Evanghelia Adevărului* (150-180, compusă de Valentinus),¹⁰ *Apocrifa lui Ioan*, *Evanghelia Mariei*, etc.¹¹ Primejdia consta în faptul că acești autori propuneau un alt grup de scrieri ca scrieri autoritative, alte „evangelii”, „Fapte”, și „apocalipse”, scrieri apocrife, diferite de mărturia apostolică, care desființau interpretarea apostolică a VT, precum și mesajul mântuirii prin Isus Hristos. Valentinus, de exemplu, a copiat stilul cărților NT și a compus scrieri

⁹ Gnoza (*gnosis*) cuprindea secretul destinului omenirii. Conform lui Clement din Alexandria, ea se referea la „...cine eram, și ce vom deveni, unde eram și unde ne aflăm, încotro ne îndreptăm, de care primejdii scăpăm, ce este nașterea, ce înseamnă renașterea” (Clement, *Excerpta ex Theodoto*, 78.2). Cf. descrierea fenomenului gnostic în H.-C. Puech, *Despre gnoză și Gnosticism*, C. Dumitru (trad.), (Herald: București, 2007).

¹⁰ Valentinus era originar din Alexandria și a trecut, mai târziu, în Roma (140). Printre scrierile sale se mai numără și *Tratatul despre înviere*, *Evanghelia lui Filip*, *Fxpunerea Valentiniană*. Alte surse pentru cunoașterea gnosticismului sunt scrierile mandeene (sudul Irakului și Iranului), coptice (Egipt), și manuscrisele de la Nag Hammadi (12 codexuri cu peste 50 de scrieri copte descoperite în sudul Egiptului, în 1945). Valentinus împărțea oamenii în trei categorii: *hilicii*, - cei necredincioși, conduși de patimim trupești; *psihicii*, - creștinii care trăiau prin credință; și *pneumaticii* – gnosticii cei spirituali.

¹¹ I.P. Culianu, *Arborele Gnozei. Mitologia gnostică de la creștinismul timpuriu la nihilismul modern*, C. Popescu (trad.), București: Nemira, 1998 (eng. 1992); E. Pagels, *Evangheliile Gnostice*, W. Fotescu (trad.), București: Herald, 1999; C. Daniel, „Enigmaticii mandeene: ultimii gnostici și literatura lor aramaică”, în C. Daniel (ed), *Scripta Aramaica. Studiu introductiv din limba aramaică*, București: Editura științifică și enciclopedică, 1980, 276-348.

pe care le considera la fel de inspirate ca și NT, pretinzând că în timpul scrierii lor a beneficiat de aceeași lumină spirituală care i-a inspirat pe apostoli.¹²

3.1.2 Montanismul

Montanismul sau erezia catafrigiană a „noii profeții” a apărut în Frigia, Asia Mică, spre sfârșitul sec. 2, sub conducerea lui Montanus și a două profetese, Priscilla și Maximilla. Aceștia au început să profetească, în transă, în biserica din Ardabau (156), vorbind sunete ciudate și tremurând. Montanus pretindea că el este principalul reprezentat al Duhului Sfânt, *Paracletul* (Mângâietorul, cf. Ioan 14:26), și că prin el vine o epocă de mai mare disciplină spirituală decât a venit prin Isus. Credeau că a doua venire a lui Isus este iminentă iar Ierusalimul ceresc va coborî undeva pe câmpia dintre satele Pepuza și Timion din Frigia (apocalipticismul lor nu era, însă, foarte departe de cel al contemporanilor: și Iustin și Ireneus așteptau curând venirea Domnului). De asemenea, încurajau căderea în extaz, revelația prin prorocii, nu recomandau căsătoria și interziceau recăsătorirea după divorț, puneau accent pe sfințenia personală (post, legalism, curaj în fața persecuției). Profețiile lui Montanus concureau mărturia apostolică, întrucât afirma că prin el vorbește Duhul Sfânt însuși. Mulți pastori (preoți) au trecut la noua mișcare, primind numele de „episcopi”, „supraveghetori”, și multe orașe au devenit montaniste. Erezia a câștigat mulți adepți în Cartagina, de exemplu, și în rândurile lor a intrat și Tertulian, în 212-213, din admirație pentru viața lor sfântă și ca protest față de luxul și imoralitatea episcopilor catolici. Curând după moartea lui Montanus (175), episcopii din Asia Mică i-au excomunicat pe montaniști, în 177.

¹² Cf. J. Behr, „Scripture, The Gospel, and Orthodoxy”, *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 42 (3/4), 1999, 223-248, pp. 230-235; D. Dawson, *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria*, Berkeley, CA: Univ. of California Press, 1992, p. 167.

3.1.3 Marcionismul

Marcion din Pontus (Tertulian scrie că Marcion s-a născut undeva în nordul Mării Negre), a fost un negustor bogat și un învățător influent a cărui erezie a început să se fie cunoscută în jurul anilor 130-150, în Roma, în urma întâlnirii cu gnosticul Cerdon din Siria, urmaș al lui Simon, magul (Fapte 8).¹³ Învățătura sa este de tip gnostic, nutrea sentimente antisemite, și este cunoscut pentru preferințele sale pentru scrierile lui Pavel și Luca. Pentru el, VT era cuvântul lui Dumnezeu - și-l accepta ca atare, inclusiv profețiile despre Hristos, dar susținea că acest Dumnezeu, aspru și legalist, nu era Dumnezeul Tată al Domnului Isus, ci Demiurgul gnostic. Isus, fiul adevăratului Dumnezeu, a venit să aducă mântuirea din robia firii pământești, a trupului de carne, și a Legii. Marcion nu a scris mult, dar a format o colecție de documente cuprinzând *Antitezele* - o listă de contradicții între evangheliile NT (Pavel, Luca, Matei), și VT; *Evanghelia* (εὐαγγέλιον) - o versiune prescurtată a evangheliei bazată pe Luca, expurgată de referințele la VT, fără narațiunile nașterii și fără genealogiile lui Isus; și Apostolul (ἀποστολικόν) - o colecție de 10 epistole Pauline, curățite și ele de citatele din VT (și fără Evrei, 1-2 Timotei și Tit). Se spunea, sugestiv, că Marcion a comentat Scriptura cu briceagul. Rezultatul extirpărilor a fost un NT mutilat în ce privește mărturia profetică, păstrând doar mesajul dragostei și al iertării, fără referiri la Lege, la judecată, sau la creație, prilej pentru o etică nebiblică (Marcion nu recomanda căsătoria, impunea un regim alimentar strict - fără vin și fără carne, și cerea adepților să disprețuiască trupul înfruntând cu curaj persecuția, în numele victoriei Spiritului contra Legii și materiei; în ce privește riturile,

¹³ Hippolytus, ca. 198-236, scrie în *Syntagma* că Marcion era fiul lui Filologus, episcopul din Sinope, și că a fost excomunicat de tatăl său în tinerețe, din cauza unei aventuri amoroase (Ireneus, *Împotriva ereziilor*, 1.24, 25.1); cf. G. Salmon, „Marcion”, în W. Smith și H. Wace (eds), *A Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines*, London: Murray, 1882, vol. 3, 816-824.

însă, el urma practicile bisericii catolice). A fost excomunicat în 144 iar biserica din Roma i-a returnat cei 200,000 de sesterți donați.¹⁴

3.2 Relația Noul Testament – Talmud

3.2.1 Talmudul și semnificația lui

Conform tradiției rabinice, Moise a primit o lege scrisă, dar și o lege orală, prin care se păzea adevărata interpretare a Legii scrise (Torah) și se completa prevederile acesteia. El ar fi transmis această tradiție lui Iosua și celorlalți după el, fiind revitalizată de Ezra în timpul Marii Sinagogi (*kneseth ha gadolah*) iar după el s-a păstrat prin efortul rabinilor numiți Tanna'im (recitatori), care au activat între 300 îH - 200 dH (de exemplu, rabinii Hillel și Șamai din Ierusalim, ca. 70 îH – 10 dH; în 84, un elev al lui Hillel, Yohannan ben Zakkai, înființează școala rabinică de la Yavne [Jamnia] unde se începe proiectul *Mișnei* și al canonului iudaic al VT, 80-132; rabi Akkiba - ca. 45-135; rabi Yehuda ha Nași, „Prințul” - ca. 135-220 - care schițează conținutul Talmudului). Efortul acestora a fost continuat de rabinii numiți *Amoraim* („comentatori”, care au contribuit la scrierea *Ghemarei*, 220-500) și *Saboraim* („cugetători”; din școlile babiloniene din Shura și Pumbeditha, care au contribuit la scrierea *Mișnei*; 220-500), și de cei cunoscuți sub numele de *Gaonim* (ca. 1100, din școala lui rabi Saadi Gaon, 882-942). Ultimele contribuții se datoresc lui Solomon ben Isaac (rabi Rași, 1040-1105) și rabinilor autori ai *Toseftei*. Istoria complexă se reflectă și în punerea în pagină, care redă bine natura de comentarii suprapuse (cf. fig. ref. la o pagină din *Mișna*).¹⁵

¹⁴ Tertulian, *De Praescriptione Haereticorum*, 30 (Tertulian, însă, dă o dată eronată, spunând că excomunicarea a făcut-o episcopul Eleutherus, 175-189).

¹⁵ Formatul paginii de Talmud a rămas neschimbat din timpul tipării lui în Italia (1484-1519, Soncino; cf. tipărirea ediției complete de D. Blomberg, în 1520-1530; și ediția de referință din Vilnius, 1880, ed. Romm). Textul original se află

Învățăturile rabinilor au fost adunate în Talmud (învățătură; *lmd* - a învăța, ebr.), o colecție de comentarii, de studii de tip *midraš* (*drš* - a cerceta, ebr.), suprapuse sub forma

cugetărilor *Mișna* asupra Scripturii (*șna* - a studia) și de comentariile de tip *Ghemara* – studii asupra *Mișnei*.

Au apărut, în final, două Talmuduri, de întinderi și grad de completitudine diferite: Talmudul Palestinian (*Ierušalmi*, *TJ*; ca. 300-400) și Talmudul Babilonian (*Babli*, *TB*; ca. 500-600), cel din Babilon fiind mai complet și mai vestit decât cel din Ierusalim, datorită rabinilor mai învățați din Babilon, iar în dimensiuni aproape de două ori mai mare. Cele două diferă prin colecțiile de

memorabilia rabinice, precum și prin limba folosită (dialect aramaic palestinian și, respectiv, babilonian).

Mișna cuprinde șase secțiuni mari numite *sedarim* (cărți) cu prevederi diverse: *Zeraim* („semințe”; despre agricultură, zeciuială), *Moed* („anotimp”; despre sărbători, etc.), *Nașim* („femei”; matrimoniale), *Nezikin* („prejudicii”; aspecte juridice), *Kodașim* („cele sfinte”; despre ritualuri); *Teharot* („purificări”; despre curățiri, etc.). Fiecare „carte” e împărțită în tractate (*masectot*) iar acestea în capitole (*perakim*).

Această structură de bază este comentată de *Ghemara*, la care se adaugă și comentarii mai târzii cum sunt *Tosefta* (supliment) și *Baraita* (adăugiri), și numeroase tractate separate cum sunt *Kalah* (despre mirese), *Garim* (despre prozeliți), *Abot de R. Natan*

în mijloc, și este înconjurat de comentariile lui rabi Rași și de *Tosefta*, și în jurul lor sunt puse comentariile mai târzii (E. Segal).

(culegerea lui rabbi Natan), *Perek Șalom* (capitol despre pace), etc.¹⁶ Cele două Talmuduri s-au păstrat în stadii diferite de finalizare: de exemplu, TJ conține cărțile *Zeraim*, *Moed*, *Nașim* și *Nezikin*, dar nu are *Kodașim* și *Teharot*; TB nu are text pentru *Zeraim*, iar secțiunea *Kodașim* este aproape completă.¹⁷

Ca atare, Talmudul este o operă culturală uriașă, un tezaur de precizări și contextualizări ale Legii în situațiile diferite ale diasporei, cu referiri la înțelepciunea învățaților evrei din exil și din Palestina, dar mai ales la înțelepciunea rabinică de după distrugerea Ierusalimului (70; 132-135), când închinarea și jertfele din Templu au încetat. Rămași fără țară și fără Templu, evreii și-au definit un alt teritoriu al lor, o țară intelectuală a comentariului, o patrie literară-teologică a Talmudului. Talmudul nu este doar un tezaur de tradiții orale, de istorisiri rabinice (*haggada*) și de reguli etice sau rituale (*halakha*), ci el s-a constituit și ca normă rabinică de interpretare a VT, o reacție, în această privință, față de scrierile NT, care și ele se constituiau ca interpretare autorizată a VT, conform învățăturii lui Isus și a apostolilor.

3.2.2 Paralele între NT, Talmud și Tradiția Părinților Bisericii

Începutul consemnării tradițiilor rabinice coincide cu timpul de încheiere a scrierii cărților NT, când a devenit clar că Biserica are o direcție nouă, proprie. Talmudul conține, de altfel, pasaje critice, chiar denigratoare, cu privire la creștini, la Isus, Maria și Iosif, cu privire la titlurile lui Isus, ca Fiu al lui Dumnezeu sau Fiu al

¹⁶ Cf. A. Cohen, *Talmudul*, trad. C. Litman (București: Hasefer, 1999); C. Daniel, „Literatura Aramaică Ghemariacă. Notă Introducivă”, în C. Daniel, *Scripta Aramaica* (București: Editura științifică și enciclopedică, 1980, vol. 1), 171-197; vezi și prezentarea succintă, dar cu oarecare note antisemite, a lui G. Constantinescu, *Marginalii la Talmud* (Cluj-Napoca: Dacia, 1999).

¹⁷ I.M. Gafni, „The World of the Talmud: From the Mishnah to the Arab Conquest”, în H. Shanks (ed.), *Christianity and Rabbinic Judaism. A Parallel History of Their Origins and Early Development*, London: SPCK, 1993 (1992), 225-265, pp. 254-255, n. 123.

Omului.¹⁸ Astfel, în perioada 80-200, iudaismul și creștinismul și-au definit moduri distincte de raportare la scripturile VT, la identitatea lui Mesia, situație care a dus și la o preocupare mai mare pentru fixarea Canonului Scripturii.¹⁹ În perioada 200-600, ambele religii au creat o literatură bogată de tip comentariu, Talmudul, pe deoparte, și Tradiția Bisericii, pe de alta (scrierile Sfinților Părinți).²⁰ Se poate observa o diferență destul de clară între contextul scrierii NT și cel al colectării sfintei Tradiții. Tradiția, ca sumă de comentarii variate asupra Scripturii, de scrisori, predici, crezuri, reguli, hotărâri ale conciliilor, etc. avea drept scop proclamarea și păstrarea adevărului Scripturii, în continuitate și consonanță cu învățătura apostolică. În timp ce NT a apărut într-un context clar evanghelistic și misionar, cu

¹⁸ Cf. tractatele *BT Baraita*, *Sanhedrin* 43a, 107b; *Sota* 47a; *B. Yebamot*, 49a, *M. Yebamoth* 4.13; *Avoda Sara* 16b, 17a; *JT Taanit* 2:65b, S.T. Lachs „R. Abbahu and the Minnim”, *JQR* 60 (1970), 197-212; cf. R.T. Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, London: Williams & Norgate, 1903, pp. 35-150; Constantinescu, *Marginalii*, pp. 116-120.

¹⁹ Opțiunile sunt diferite, dar stilul teologic și literar e asemănător. Stilul lui Matei și cel al lui Ioan nu sunt foarte diferite de stilul rabinic, cf. J.A. Overman, *Matthew's Gospel and the Formative Judaism*, Minneapolis, MN: Fortress, 1990; J.C. Thomas, „The fourth Gospel and the Rabbinic Judaism”, *ZNW* 82/3 (1991), 158-182. A se compara apoi, *Sanhedrin* 56b, Josephus, *Împotriva lui Apion*, 2.39 [282]) și Fapte 15:23-29, etc. J. H. Charlesworth, „Christian and Jews in the First Six Centuries”, în H. Shanks (ed.), *Christianity and Rabbinic Judaism. A Parallel History of Their Origins and Early Development*, London: SPCK, 1993 (1992), 305-325, pp. 311, 315.

²⁰ Principiile hermeneuticii iudaice timpurii sunt discutate în D. Patte, *Early Jewish Hermeneutics in Palestine*, Missoula, MO: Scholars Press 1975; M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Oxford: Clarendon Press, 1985; S.J.D. Cohen, „The Significance of Yavneh: Pharisees, Rabbis and the End of Jewish Sectarianism”, *HUCA* 55 (1984) 27-53; și C. Daniel, „Literatura Aramaică”, pp. 184-195; etc. Pentru înțelegerea tensiunii dintre iudaismul timpuriu și creștinismul primar, vezi J. Neusner (ed), *Christianity, Judaism and Other Greco-Roman Cults*, Leiden: Brill, 1975; R.T. Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, Clifton, NJ: Reference Books, 1965 (1903); C.J. Setzer, *Jewish Responses to Early Christians. History and Polemics, 30-150 C.E.*, Minneapolis, MN: Fortress, 1994; Constantinescu, *Marginalii*, etc.

unele nuanțe apologetice, Tradiția a fost culeasă într-un context marcant apologetic, de luptă împotriva ereziilor, împotriva denigrării sau reinterpretării neapostolice a lui Hristos, de către învățători neinspirati, de filosofi păgâni, ori chiar de către Talmud. Duhul Sfânt a acționat diferit în aceste două cazuri, în Biserică: în cazul NT, Duhul a inspirat un cuvânt normativ, fundamental, Scriptura NT; în cazul Tradiției, El a inspirat un cuvânt apologetic, de confirmare și păstrare a celui dintâi, nu de înlocuire a sa, nici de subordonare a NT față de Tradiție, ci de lămurire și adevărare a mărturiei sale.²¹

3.3 Canonul Noului Testament: criterii, formă finală

Există mărturii clare în NT că la o dată timpurie o parte din scrieri erau deja privite ca un corpus aparte, normative, și cu importanță de Scriptură inspirată. Așa este cazul amintit al scrisorilor lui Pavel (cf. 2 Pt. 3:15-16).

La începutul sec. 2 (ca. 110), Ignatius citează din Matei, Luca, Fapte, Romani, 1 Corinteni, Efeseni, Coloseni, 1 Tesaloniceni. Iustin Martirul (ca. 150-160), menționează evangheliile drept „memorii ale apostolilor”.

El subliniază că se foloseau la închinare, ca bază pentru predici. Lucrările conțin referințe la cele 4 evanghelii, epistola către Evrei, epistolele lui Pavel, 1 Petru și Fapte. La sfârșitul sec. 2 Ireneus (130-202) folosea cele patru evanghelii, 13 epistole ale lui Pavel, 1 Petru, 1 și 2 Ioan, Apocalipsa, Faptele Apostolilor și *Păstorul*, de Hermas (o lucrare acceptată pe atunci de o bună parte din Biserică); nu are citate din Filimon, 2 Petru, 3 Ioan, Iuda).

²¹ Cf. o discuție mai pe larg O. Baban, „The Bible in the Life of the Orthodox Church”, în I. Randall (ed), *Baptists and the Orthodox Church. On the Way to Understanding*, Prague: International Baptist Theological Seminary, 2003, 15-29. O variantă tradusă și adaptată în limba română este idem, „Locul Bibliei în închinarea Bisericii Ortodoxe”, *Creștinul Azi – Supliment teologic*, 3/1 (2002), 24-31.

Prima mărturie clară cu privire la un catalog canonic este cea a canonului Muratori, un manuscris latin din sec. 8, care este copia unui manuscris grec scris în Roma, în anii 170-180.²² Codicele menționează 4 evanghelii, Faptele Apostolilor, 13 epistole Pauline, epistola lui Iuda, două epistole ale lui Ioan, și Apocalipsa lui Ioan. Despre *Apocalipsa lui Petru* se consemnează că poate fi citită, dar că unii se opun; respinge cartea *Păstorul*, de Hermas, pentru că era compusă de curând în Roma și nu avea conexiuni apostolice.

3.3.1 Criteriile canonului și efectele lor

Criteriile canonicității au început să devină tot mai explicite. Cărțile acceptate trebuia să îndeplinească următoarele criterii:

1. criteriul *apostoliciității* (să provină din cercul apostolic, de la un apostol sau de la un însoțitor ori prieten al unui apostol, de la secretarul unui apostol);
2. criteriul *doctrinei*, adică să corespundă doctrinei adevărate, doctrinei Bisericii, *regula fidei* (regula credinței, ὁ κανὼν τῆς πίστεως), să fie centrate pe Hristos, iar cele de proveniență secundară să concorde teologic cu cărțile care provin sigur de la apostoli;
3. criteriul *catoliciității* (al majorității) – adică să se afle în uzul majorității bisericilor de atunci (criteriul sobornicesc - geografic).²³

²² L.A. Muratori (1672-1750), a descoperit în biblioteca Ambrosie din Milano această listă în limba latină și a publicat textul în anul 1740. Alte patru fragmente din această listă au fost găsite în 1897, în Montecassino, în patru manuscrise datând din sec. 11 și 12.

²³ Cf. Tofană, *Studiul Noului Testament*, vol. 1, pp. 53-86; F. F. Bruce, *The Canon of Scripture*, Glasgow: Chapter House, 1988, pp. 255-283.

În urma aplicării acestor trei criterii, câteva cărți care erau citite mult în primele secole nu au intrat în canon: *Păstorul*, de Hermas, epistola *1 Clement*, *Didahia* (învățătura celor 12 apostoli), și *Epistola lui Barnaba*.²⁴ În același timp, au existat și anumite discuții cu privire la Evrei, Apocalipsa, 2 Petru, 2 și 3 Ioan, Iacov, și unele obiecții cu privire la Faptele Apostolilor. Se obiecta, de exemplu, că 2 și 3 Ioan sunt prea scurte, niște bilete apostolice mai degrabă decât epistole. Evrei era acceptată în Est (Alexandria, Ierusalim, Cezareea, Antiohia, Bizanț), dar nu în Vest (Roma, Cartagina, Grecia) pentru că era folosită de răsăriteni ca argument că se poate pierde mântuirea și este cu neputință să se întoarcă iar la credință acei creștini care au cedat presiunilor oficiale în timpul persecuțiilor (Vestul fusese mai încercat, și avea multe astfel de cazuri). Apocalipsa era acceptată în Vest, dar nu la fel de mult în Est, unde bisericile se confruntau cu un număr mare de apocalipse apocrife și nu erau siguri de folosul adus de acest gen literar, parțial vizionar, parțial profetic și foarte încărcat de simboluri; de asemenea, Estul nu agreea cu ideea unui mileniu (1000 de ani) care urmează venirii a doua a lui Isus (interpretările mileniste erau, însă, acceptate în Vest). În ce privește epistolele lui Iuda și 2 Petru aveau referiri la părți din *1 Enoch* și *Înălțarea lui Moise*; cu privire la Evrei, Iacov, Iuda, 2 Petru, existau și întrebări cu privire la identitatea autorului. Faptele Apostolilor era percepută ca o istorie un pic prea recentă, pentru acele vremuri, care se concentra asupra vieții unor creștini de seamă și a Bisericii la început, nu pe prezentarea vieții lui Isus Hristos. În același timp, în Vest exista și o variantă mai lungă a textului Faptelor, parafrazată (textul canonic este textul mai scurt, și, se pare, mai timpuriu, cel folosit în bisericile estice).²⁵

În timp, creștinii au devenit tot mai atenți cu privire la scrierile pe care le considerau autoritare și normative. Dacă în sec. 2 Clement din

²⁴ Multe din aceste scrieri pot fi consultate în *Scrierile Părinților Apostolici*, trad. și note de D. Fecioru, București: Institutul Biblic și de Misiune BOR, 1995.

²⁵ W.A. Strange, *The Problem with the Text of Acts*, Cambridge: Cambridge UP, 1992.

Alexandria nu părea foarte preocupat de canonicitate și citează și din *Evanghelia către Evrei*, *Evanghelia către Egipteni*, din *Epistola lui Barnaba*, și din *Didahia*, Origen, elevul său (sec. 3), va avea o atitudine diferită. Acesta împarte scrierile creștine în trei categorii: (1) *homologoumena* sau *anantirrheta*, „cărți nedispute nicăieri”: cele 4 evanghelii,²⁶ 13 epistole Pauline, 1 Petru, 1 Ioan, Faptele Apostolilor și Apocalipsa; (2) *amphiballomena*, „cărți discutate, dar acceptate” (2 Petru, 2 și 3 Ioan, Evrei, Iacov, Iuda); și (3) *notha*, „cărți false, respinse”: *Evanghelia Egiptenilor*, *Evanghelia lui Toma*, etc. El folosește un termen diferit, *graphai* - γραφαί („scrieri”, „scripturi”) pentru *Didahia*, *Epistola lui Barnaba* și *Păstorul*, de Hermas, dar nu le consideră canonice.

Eusebius din Cezareea ne arată cum stăteau lucrurile în sec. 4: cărțile creștine erau împărțite în (1) *universal acceptate*: cele 4 evanghelii, Fapte, 14 epistole Pauline (inclusiv Evrei), 1 Ioan, 1 Petru; (2) *cărți discutate*, care sunt de două tipuri 2a) *discutate și acceptate*: Iacov, Iuda, 2 Petru, 2 și 3 Ioan, și 2b) *discutate, dar respinse*, care includ: *Faptele lui Pavel*, *Păstorul*, de Hermas, *Apocalipsa lui Petru*, *Epistola lui Barnaba*, *Didahia*, și *Evanghelia către Evrei*; 3) eretice și false: *Evanghelia lui Petru*, *Faptele lui Ioan*, etc. O listă mai completă a cărților respinse se poate extrage din așa-numitul *Decret galic al cărților primite și respinse* (*Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis*), aproximativ sec. șase, care după lista de 27 de cărți ale NT, dă și o listă destul de lungă, dar nu exhaustivă, de cărți considerate apocrife:²⁷

²⁶ Cel mai vechi document cu cele 4 evanghelii în ordine Matei-Marcu-Luca-Ioan, este papyrusul Chester Beatty Papyrus 1, din Dublin (P45), datat între 200-250. Mărturiile despre această așezare merg însă mai devreme în 180-200, în scrierile lui Ireneus, episcop de Lugdunum (Lyons).

²⁷ Lista Decretului și cele care îi urmează sunt compilate și traduse după colecția lui Glenn Davis, www.ntcannon.org, 1997 - 2006. Cf. și G. Davies, "The Development of the Canon of the New Testament", www.best.com/gdavis/ntcanon/index.shtml

Itinerariul (cartea călătoriilor), atribuită apostolului Petru (Cele nouă cărți ale sfântului Clement)

Faptele zise ale apostolului Andrei

Faptele zise ale apostolului Toma

Faptele zise ale apostolului Petru

Faptele zise ale apostolului Filip

Evangelhia zisă a lui Matia

Evangelhia zisă a lui Barnaba

Evangelhia zisă a lui Iacov cel tânăr

Evangelhia zisă a apostolului Petru

Evangelhia zisă a lui Toma, folosită de maniheeni

Evangelhia zisă a lui Bartolomeu

Evangelhia zisă a lui Andrei

Evangelhia falsă scrisă de Lucian

Evangelhia falsă scrisă de Hesychius

Cartea despre copilăria Mântuitorului

Cartea despre copilăria Mântuitorului și despre Maria

Cartea numită Păstorul

Toate cărțile lui Leucius, ucenicul diavolului

Cartea numită Temelia

Cartea numită Comoara

Cartea despre fiicele lui Adam: Leptogeneza

Cartea despre Hristos, în versuri vergiliene

Cartea numită Faptele lui Pavel și ale Teclei

Cartea atribuită lui Nepos

Cartea zicerilor, compilată de eretici și circulată sub numele lui Sixtus

Apocalipsa zisă a lui Pavel

Apocalipsa zisă a lui Toma

Apocalipsa zisă a lui Ștefan

Cartea numită Întoarcerea acasă a Sfintei Maria

Cartea numită Pocăința lui Adam

Cartea despre uriașul Ogias despre care ereticii spun că, după potop, s-a luptat cu dragonul

Cartea numită Testamentul lui Iov

Cartea numită Pocăința lui Origene

Cartea numită Pocăința sfântului Ciprian

Cartea numită Pocăința lui Iamne și Mambre

Cartea numită Partea apostolilor

Cartea numită Piatra de mormânt a apostolilor
 Cartea numită the Canoanele apostolilor
 Cartea Physiologus, compilată de eretici și atribuită binecuvântatului
 Ambrosie
 Istoria lui Eusebius Pamphili
 Scrierile lui Tertullian
 Scrierile lui Lactantius (adaos târziu: sau ale lui Frimianus, sau ale
 Africanului)
 Scrierile lui Postumianus și ale lui Gallus
 Scrierile lui Montanus, Priscilla și Maximilla
 Scrierile lui Faustus, maniheeanul
 Scrierile lui Commodianus
 Scrierile lui celuilalt Clement din Alexandria
 Scrierile lui Thascius Cyprian
 Scrierile lui Arnobius
 Scrierile lui Tichonius
 Scrierile lui Cassian, un prezbiter din Galia
 Scrierile lui Victorinus din Pettau
 Scrierile lui Faustus of Riez din Galia
 Scrierile lui Frumentius Caecus
 Epistle lui Isus către Abgar
 Epistle lui Abgar către Isus
 Patimile (Actele martirice) ale lui Cyricus și ale Iulittei
 Patimile lui Georgius
 Scrierea numită Interdicțiile (Exorcismele) lui Solomon
 Toate amuletele compilate în numele îngerilor, care, de fapt, sunt în
 numele demonilor.

Pe lângă acestea sunt menționate cu titlu general și scrierile lui
 Simon Magul, Nicolaus, Cerinthus, Marcion, Basilides, Ebion, Paul
 din Samosata, Photinus și Bonosus, Montanus și ucenicii săi,
 Apollinaris, Valentinus maniheianul, Faustus africanul, Sabellius,
 Arius, Macedonius, Eunomius, Novatus, Sabbatius, Calistus,
 Donatus, Eustatius, Iovianus, Pelagius, Iulianus din Eclanum,
 Caelestius, Maximian, Priscillian din Spain, Nestorius din
 Constantinople, Maximus cinicul, Lampetius, Dioscorus, Eutyches,

cei doi Petru care au tulburat Alexandria și Antiohia, Acacius din Constantinople și colaboratorii săi, etc.

3.3.2 Exemple de liste canonice, canonul final

În ce privește cărțile canonului NT, este interesantă, de exemplu, lista cărților din codicele Claromontanus (D), sec. 6, care este o copie a unui original din 300. El cuprinde următorul catalog al scrierilor NT, ale căror rânduri în grecește au fost contabilizate cu atenție:

Patru evanghelii:

Matei	2600 rânduri
Ioan	2000 rânduri
Marcu	1600 rânduri
Luca	2900 rânduri

Epistolele lui Pavel:

Romani	1040 rânduri
1 Corinteni	1060 rânduri
2 Corinteni	70 (sic) rânduri
Galateni	350 rânduri
Efeseni	365 rânduri
[aici lipsesc trei rânduri:	
Filipeni, 1 și 2 Tesaloniceni]	
1 Timotei	209 rânduri
2 Timotei	289 rânduri
Tit	140 rânduri
Coloseni	251 rânduri
Filimon	50 rânduri
- 1 Petru	200 rânduri
2 Petru	140 rânduri
Iacov	220 rânduri
1 Ioan	220 rânduri
2 Ioan	20 rânduri
3 Ioan	20 rânduri
Iuda	60 rânduri
- Barnaba	850 rânduri

Apocalipsa lui Ioan	1200 rânduri
Faptele Apostolilor	2600 rânduri
- Păstorul din Hermas	4000 rânduri
- Faptele lui Pavel	3650 rânduri
- Apocalipsa lui Petru	270

Ultimile 4 identări indică scrieri neacceptate. Identarea din dreptul lui 1 Petru se pare că reprezintă un semn de paragrafare, știindu-se statutul nedisputat al epistolei; similar, semnul poate fi o indicație că acolo s-a încheiat corpusul paulin. Poziția Apocalipsei lui Ioan și a Faptelor Apostolilor între Barnaba și Păstorul din Hermas, pare să indice, de asemenea, prezența unei oarecare discuții, dar și un statut de clară acceptare.

Secolul 4 va beneficia de contribuția lui Athanasius, episcopul din Alexandria, un teolog remarcabil care a propus o soluție tranșantă pentru împăcarea Estului și Vestului. Ca să oprească discuțiile despre Apocalipsa și Evrei, cele mai importante cărți încă în dezbatere, el s-a bazat pe generala recunoaștere a celor două cărți, și a propus includerea ambelor în canonul NT, care a ajuns la 27 de cărți (cf. epistola 39 a lui Athanasius, 363).

Grigore din Nazianz (329-389), contemporan cu Athanasius, a întocmit și el un catalog al cărților canonice ale VT și NT, enumerate în ritm iambic, în original. Cu privire la NT, el amintește următoarele:

Și-acum, iată, la fel, cărțile Tainei celei Noi:
 Matei a scris, într-adevăr, pentru evrei,
 minunatele lucrări ale lui Hristos,
 Iar Marcu pentru Italia, și Luca pentru Grecia,
 Pe când Ioan, marele vestitor, a scris pentru toți, ajungând
 chiar în cer [cu istorisirea, n.m].
 Vin apoi Faptele Apostolilor, ale celor înțelepți,
 Și patrusprezece epistole scrise de Pavel.
 Plus șapte scrisori generale, între care Iacov are una,
 Petru scrie două, Ioan are trei,
 Iar Iuda o scrie pe-a șaptea – și acestea sunt toate.

Iar ce-a mai rămas, dacă mai este ceva,
nu mai merită încrederea.

Cum se poate observa între el și Athanasius și, respectiv codicele Claromontanus, există, totuși, câteva deosebiri, printre care cea mai de seamă este omiterea Apocalipsei (din care, totuși, Grigore citează, cu diverse ocazii).

O consemnare importantă a canonului NT, tot din perioada secolului patru, este cea atribuită lui Amphilocheus din Iconia, un avocat ajuns episcop de Iconia, în Lycaonia (aprox. 394). Canonul lui Amphilocheus este și el prezentat în versuri, în original, fiind numit Iambi pentru Seleucus.

Acum e timpul să-ți vorbesc despre Noul Testament.
Primim aici doar patru evangheliști:
Matei, Marcu, iar după el Luca, al treilea,
După care, al patrulea vine Ioan,
Deși în învățătură ar fi primul între ei,
Pe drept numit *fiul tunetului*,
Căci de la el răsună cuvântul lui Dumnezeu cu putere.
Primim, de asemeni, și a doua carte-a lui Luca,
Cea a Faptelor de obște ale apostolilor.
Apoi, lângă de ei, pe vasul cel ales,
Vestitorul neamurilor, apostolul Pavel,
Cel ce cu înțelepciune a scris către Biserici
De două ori șapte epistole: una către Romani,
După care vin două către Corinteni,
Cea către Galateni, apoi cea către Efeseni,
Urmată de epistola către Filipeni și de cea pentru
Coloseni. două către Tesaloniceni,
Două pentru Timotei, și câte una pentru Titus, pentru
Filimon și pentru Evrei (deși unii spun că Evrei ar fi mai
târzie și nu chiar de încredere, dar nu zic bine
căci harul se vede în ea cu-adevărat).

În final, ce mai rămâne? Ca epistole generale

Unii zic să primim șapte, alții – doar trei,
 Dintre care Iacov - una, și una de la Petru, iar dintre cele
 Ale lui Ioan, tot una. Alții primesc trei epistole de la Ioan,
 două de la Petru și încă una de la Iuda, cea de-a șaptea.
 În urmă vine Apocalipsa lui Ioan (despre care se spune
 Că și ea ar fi mai târzie și nu chiar de încredere,
 dar alții o încuviințează deplin).
 Acesta, îți spun, este cel mai de crezare canon al Scripturilor
 celor inspirate divin.

În timp, Bisericile s-au declarat de acord cu decizia lui Athanasius. Canonul NT cu 27 de cărți a fost aprobat prima dată de sinodul din Hippo Regius, din Africa de nord (393); apoi de sinodul al 3-lea din Cartagina (397). Codicii NT, însă, vor continua pentru o vreme să conțină și unele din cărțile privite drept folositoare. Codex Sinaiticus (Ⲱ) din sec. 4, de exemplu, include la sfârșit *Epistola lui Barnaba* și *Păstorul*, de Hermas, iar Codex Alexandrinus (A), din sec. 5, include după Apocalipsa, și 1-2 Clement.

Păstorii și episcopii nu erau deranjați de varietatea literaturii existente, dar cereau discernământ spiritual. Este interesant de menționat mărturia lui Eusebius despre episcopul Serapion și *Evanghelia lui Petru* (lucrare gnostică). Când Serapion a auzit că biserica din Rhossus citea dintr-o evanghelie „a lui Petru”, nu s-a neliniștit. Dar când a aflat că relatarea morții Domnului din această „evanghelie” are învățături eretice (docetice; i.e., că Isus doar „a părut” că a murit și că a înviat, dar de fapt, nu avea trup material), s-a grăbit să viziteze biserica în calitate de păstor și să o cerceteze, ca să nu o apuce pe drumul rătăcirii.²⁸

Bisericile siriene au urmat un drum propriu, diferit, în privința canonului NT.²⁹ În mod tradițional, ele priveau cu neîncredere mulțimea de exemplare grecești ale NT. Creștinii din Siria și Persia

²⁸ Eusebius, *Istoria*, 6.12.3.

²⁹ F.F. Bruce, *The Books and the Parchments. Some Chapters on the Transmission of the Bible*, London: Pickering & Inglis, 1978 (1950), pp. 191-200.

aveau versiunile lor proprii ale evangheliilor în aramaica siro-persană (siriacă). Conform tradiției, aceste versiuni ar fi fost aduse în Est de ucenicul Addai, unul din cei 70 ucenici (cf. Lc. 10:1). Despre această timpurie biserică siriană se spune că a misionat și în India, pentru că atunci când Pantaenus din Alexandria a ajuns acolo, în 180, a găsit acolo credincioși care foloseau evanghelia după Matei în ebraică (aramaică).³⁰

Versiunile aramaice ale cărților NT erau deja folosite cu mult înainte lui Marcion și Tatian. Ele se vor numi mai târziu „*Peshitta*” și „*Mkabalta*”, adică traducerea „simplă [comună]” și, respectiv „autorizată”.³¹ Copiștii sirieni le-au multiplicat foarte îngrijit, fără erori, și până azi ele constituie o sursă importantă pentru cunoașterea cât mai aproape de original a mărturiei NT. Până în sec. 5, creștinii siro-persani vor folosi și *Diatessaronul* lui Tatian.³² În timp, Rabulla, episcop de Edessa (411-435), va introduce în versiunea *Peshitta* a NT cărțile Fapte, Iacov, 1 Petru și 1 Ioan, însă nu și 2 Petru, 2-3 Ioan, Iuda, Apocalipsa. În totalitate canonul *Peshitta* avea 22 de cărți. În 508, ediția lui Filoxenus, episcopul de Mabug, a Bibliei în siriacă va include toate cele 27 de cărți. Succesorul său, Tomas de Harkel, a reconfirmat acest canon în 616.

Prin stabilirea canonului NT, Biserica nu a hotărât inspirația cărților, ci doar a recunoscut-o. Ea nu a creat texte filosofice sfinte, cu o creativitate omenească, ci a afirmat și a păstrat în folosire, în închinare și misiune, mărturia apostolică. Discuțiile prelungite asupra

³⁰ Eusebius, *Istoria*, 5.10.

³¹ G. M. Lamsa, *Idioms in the Bible Explained; A Key to The Original Gospels*, San Francisco, CA: Harper & Row, 1985 (1931), pp. 86-89.

³² Compus în siriacă (aramaică), *Diatessaronul* (una-din-patru) este prima „armonie” a evangheliilor, și Tatian l-a alcătuit ca. 160, urmând planul ev. după Ioan, și adunând toate informațiile evangheliilor, fără să repete materialul comun. Este interesant că, mai devreme, și Marcion încercase să asambleze o evangheliie unică, din cele patru, și a făcut-o din rătăcire eretică. Tatian va fi și el decretat eretic spre sfârșitul secolului 2, și va fi excomunicat. Epoca evangheliilor „sinteză”, care trec peste particularitățile evangheliilor apostolice a luat, astfel, sfârșit.

unora dintre cărțile canonice nu demonstrează îndoieli esențiale asupra lor, ci scrupulozitatea dezbaterii cu privire la autor și autoritate, și drumul parcurs până la precizarea clară a criteriilor de canonicitate. Canonul NT reprezintă o afirmare a inspirației divine a mărturiei apostolice și o recunoaștere a rolului ei important în viața bisericii, și, de asemenea, o reacție împotriva ereziilor. Este semnificativ că au fost socotite normative doar cărțile care provin de la autori activi cel mult la o generație distanță de Isus (apostoli, sau însoțitori ori prieteni ai apostolilor); cărțile „folositoare” sau „bune de citit” (*anaghnoscomene*), care au fost scrise mai târziu, au doar o importanță consultativă, pentru uz privat, fără statut canonic. Aceasta înseamnă că NT, în forma sa finală, este o tradiție fundamentală și normativă, inspirată de Dumnezeu, posedând o sumă de calități pe care nu le împarte cu nici o altă scriere ori tradiție ulterioară a bisericii, fie aceasta compusă din scrisori, tratate, viziuni, sau diferite comentarii teologice ale părinților bisericii.

Dumnezeu care a trimis pe Fiul Său, Isus Hristos, a inspirat mărturia despre El în scrierile apostolice și ale evangheliștilor din NT, și a asistat dezbaterile Bisericii și procesul de recunoaștere și delimitare a canonului NT. Tot sub îngrijirea și călăuzirea sa, în ciuda vicisitudinilor timpului, a persecuțiilor, chiar a lipsurilor creștinilor (neatenție, neglijență), El a binecuvântat transmiterea peste timp, necoruptă, a textului NT. În tot acest proces, Dumnezeu a lucrat împreună cu credincioșii Săi și prin aceștia.

3.3.3 Transmiterea textului Noului Testament

Scriitorii NT se referă de câteva ori la materialele de scris din vremea lor, de exemplu în 2 Tim. 4:13, sunt menționate cărțile de piele, τα βιβλία... τας μεμβρανας, și în 2 Ioan 12, se amintește de hârtia de papirus, χαρθης.

Cele mai vechi manuscrise ale NT au fost

scrise pe hârtie de papirus, un material mai ieftin și mai puțin durabil decât pergamentul - confecționat din piele (din acest motiv papirusurile s-au păstrat doar în fragmente). Cele mai vechi papirusuri au fost găsite în zona Egiptului și dintre ele amintim P52 (Rolands) - ca. 125 (In.18:31-33; 18:37, cf. fragmentul de papirus, P52, alăturat); P66 (Bodmer 2) - ca. 150 - 200 (In. 1:1-14:26); P75 (Bodmer 14-15) - ca. 200 (Lc. 3:18-18:18; 22:4-24:52; In. 1:1-15:8); P64 - ca. 200 (Mt. 27); P45 (Chester Beatty 1) - ca. 200 (mare parte din evangheliile și din Faptele Apostolilor); P46 (Chester Beatty 2) - ca. 220 (86 foi - aproape toate epistolele Pauline); P47 (Chester Beatty 3) - ca. 220 (Apocalipsa 9:10-17:2); P37 (Michigan 1570) - ca. 250 (Mt. 26:19-52).

Foile de papirus și de pergament se puteau lipi ca să formeze suluri - și aceasta este forma obișnuită în care au circulat inițial scrierile NT. Ele au fost înlocuite de codex, formatul apropiat de cartea modernă cu pagini (Pavel a scris de la început în această formă).³³ Creștinii au trecut cu mult entuziasm la formatul „codex”, pentru că era acceptabil ca preț și calitate, se putea scrie pe ambele fețe ale paginii iar textul era mai ușor de corectat, pentru că le permitea să lege împreună scrierile NT. Papirusul tip codex se găsea ușor grație manufacturilor eficiente din Roma și era un mijloc comun de comunicare utilizat de comercianți, tehnicieni, militari.³⁴ Această opțiune permitea creștinilor, de asemenea, să facă diferența mai bine între NT și sulurile Legii folosite în sinagogi.³⁵

³³ Evangheliile și Faptele Apostolilor se încadrează fiecare în lungimea unui sul de papirus, *volumen*, aprox. 11-12 m. Cf. B. M. Metzger, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford: Oxford UP, 1992 (3 rev), pp. 7-8. Luca și Faptele Apostolilor au fiecare aprox. 10 m lungime.

³⁴ J.D. Crossan, *The birth of Christianity: discovering what happened in the years immediately after the execution of Jesus*, San Francisco, CA: Harper, 1998.

³⁵ Metzger, *Text*, p. 6.

Scrierea folosită până în secolul 9 a fost scrierea uncială (cu majuscule) continuă (*scriptio continua*), adică fără spații între cuvinte și cu un set redus de semne de punctuație (ceea ce creează și astăzi dificultăți de citire și interpretare). Prin convenție se numesc papirusuri (și se notează P - nr; ex.: P52, P47), documentele unciale care au fost consemnate pe hârtie de papirus. În mod specific se numesc unciale documentele cu majuscule care au fost consemnate pe pergament (și se notează cu litere mari, A, B, C, D; sau cifre precedate de 0: 01, 02, 038, etc.; vezi mai sus prima pagină din P66 – ca. 150, In.1:1ff).

Printre unciarele cele mai cunoscute, putem enumera: Codex Sinaiticus, Ⲱ, 01, care conține aproape tot VT și întregul NT, sec. 4, Londra: British Museum; Codex Alexandrinus, A, 02, sec. 5, Londra: British Museum; Codex Vaticanus, B, 03, sec. 4, Roma: Biblioteca Vatican; Codex Ephraemi, C, 04 - sec. 5, Paris, Bibliotheque Nationale; Codex Bezae (Cantabrigiensis; cf. figura următoare), D, 05, sec. 5, Cambridge: Biblioteca Universității; Codex Claromontanus, Dp (p - conține epistolele lui Pavel), 06, sec. 6, Paris: Biblioteca Națională a Franței; Codex Freer, W, 032, sec. 4-5, conține cele patru epistole), Washington, DC: Smithsonian Institution, Freer Museum; Codex Koridethi, Θ, 038, sec. 9 (reprezintă o copie a unei versiuni foarte timpurii), Tbilisi: Inst. Rukop., Georgia.

Odată cu deteriorarea scrierii unciale, apare scrierea cursivă cu litere mici, iar codexurile scrise astfel se numesc minuscule. Ele sunt împărțite pe familii (f), și apar uneori ca parte din lecționarii (l), calendare de citire a Bibliei. Unele din aceste copii târzii sunt importante pentru că reprezintă versiuni foarte timpurii ale textului NT. De exemplu, grupul „Lake”, f1, sunt manuscrise din sec. 12-14 dar reprezintă o versiune veche, la fel ca și codexul Θ Koridethi; grupul „Ferrar”, f13, sunt manuscrise din sec. 11-15.

La aceste aproximativ 5000 de manuscrise grecești se adaugă traducerile timpurii în latină, *vetus latina* (*Itala*, it: aprox. 40 manuscrise, datând din sec. 4 în sus, și *Vulgata*, vg, traducerea lui

Ieronim, sec. 4, în aproape 8000 de manuscrise); cele în aramaica siriană (traducerea veche: în două manuscrise, sinaitic - syrs, sec. 4, și curetonian, syrc, sec. 5; traducerea *Peshitta* este din sec. 5, iar versiunile Filoxenus și Harkel sunt din sec. 6-7); și în coptă (versiuni egiptene: sahidică, *sah*, din Egiptul de sus, sec. 3, și bohairică, *boh*, din Egiptul de jos, Delta Nilului, mai târziu); și în alte limbi secundare (georgiană, armeană, gotică, etiopiană).

Munca de multiplicare a manuscriselor era minuțioasă. De obicei, o persoană dicta și alți 5-10 scribi tahigrafii scriau, după cum auzeau (de aici variații de text, din motive de polisemantism sau paralelism fonetic). Mai târziu, se lucra în schimburi, în mănăstiri, munca fiind realizată de călugări copişti. Scribii introduceau adesea prescurtări ale numelor divine, nomina sacra (κς - pentru *kurios*, „domn”; θς - pentru *theos*, „Dumnezeu”), și, uneori, glose marginale.

Tot în edițiile ulterioare apar și primele diviziuni ale textului (*kefalai, titloi*). Pentru evangheliile ele apar în codexurile Alexandrinus și Ephraemi (sec. 5). Pentru Faptele Apostolilor și epistole s-au folosit diviziunile lui Euthalius, sau cele ale lui Evagrius (sec. 4-7); sau cele ale lui Pamfilus, iar pentru Apocalipsa cele ale lui Andreas din Cezareea (sec. 6).

Împărțirea modernă a Bibliei în capitole se datorează unor versiuni latine târzii și a fost folosită extensiv de S. Langton, arhiepiscop de Canterbury (1207-1228). Împărțirea în versete este mai recentă și a fost propusă de R. Estienne, cunoscut ca Stephanus, pentru ediția din 1550 a textului NT în greacă al lui Erasmus, *Textus Receptus* (ediția din 1516 a purtat numele *Novum Testamentum*).³⁶

³⁶ B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, și B.M. Metzger (eds.), *The Greek New Testament*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 4th ed, 1993, p. 117. *Textus Receptus* înseamnă “textul transmis” și ca formulă vine din ediția

Ordinea succesiunii cărților NT reflectă criterii teologice-istorice: evangheliile prezintă viața lui Isus (Matei a fost cea mai folosită evanghelie, în sec 2-3), Faptele Apostolilor reprezintă istoria timpurie a bisericii primare (inițial, probabil că Luca-Fapte reprezenta o singură carte în două volume), secțiunea epistolelor reprezintă organizarea ulterioară a bisericii (colecția epistolelor pauline sau epistola lui Iacov, pot fi anterioare față de unele evanghelii NT), Apocalipsa este ultima viziune apostolică cu privire la Isus cel înviat.

Manuscrisele NT conțin tot felul de remarci despre dificultatea muncii de copist: „cine nu știe să scrie, nu crede că e muncă adevărată: trei degete scriu, dar tot corpul obosește”; sau „cum se bucură călătorii când își văd patria, la fel este și cu sfârșitul unei cărți pentru cei ce scriu”.³⁷ Uneori sunt consemnate binecuvântări sau rugăciuni: „oricine zice „Dumnezeu să binecuvânteze sufletul scribului”, și Dumnezeu îi va binecuvânta lui sufletul”; sau: „ai milă, Doamne, de cel ce-a scris; dă înțelepciune celor ce vor citi, har celor ce aud, și mântuire proprietarului acestui codex” (862). Unii scribi au consemnat chiar blesteme: „nimeni nu are permisiunea lui Dumnezeu să înstrăineze acest volum; oricine păcătuiește în felul acesta va rămâne sub mânia Cuvântului veșnic al lui Dumnezeu, Atotputernicul”. În manuscrisele călugărești târzii copiiștii se confesează că le este frig, că manuscrisele sunt grele, că lumânările dau o lumină prea slabă, că nu le mai vine să scrie, pur și simplu, etc.

Valoarea papirusurilor și codexurilor este dată de vechimea și fidelitatea exemplarului de la originea seriei respective, precum și de conștiinciozitatea tradițională a respectivei școli de copiiști. Școlile cu

Elzevir (1633) a textului lui Erasmus (1516) și din ediția poliglotă *Complutensian Polyglot* (1522). În esență, textul lui Erasmus are caracter bizantin și se bazează pe un număr redus de manuscrise, cele mai multe târzii. El a fost ulterior depășit de textul lui B.F. Westcott și F.J.A. Hort (*The New Testament in the Original Greek; an Introduction and Appendix*, 1881, rev. ed.: 1882) și de edițiile critice moderne ale NT în greacă (Nestle-Aland 27, UBS4). Ediția Nestle-Aland 28 este o ediție cu aparat critic mai dezvoltat.

³⁷ Metzger, *Text*, pp. 17-21.

o tradiție de copiere atentă au transmis texte cu puține erori (de exemplu, Cezareea, Antiohia, traduceri siriene). Un text de dată târzie dintr-o școală cu tradiție excelentă, de exemplu, poate fi mai prețios decât un text timpuriu, dar copiat neglijent.

B. Metzger și B.H. Streeter împart manuscrisele NT în 3 familii majore de texte: grupul *estic* (Cezareea, Antiohia, Constantinopol), grupul *vestic* (Cartagina, Roma), grupul *neutru* (Alexandria), în timp ce B.F. Westcott, F.J.A. Hort, și R.P. Martin văd două grupe principale, vestic și neutru-alexandrian (cu subgrupele δ , β , γ , care conduc spre un text comun, majoritar, α).³⁸

Textul bizantin sau „textul majorității” (cuprinzând textul sirian și cel grecesc koine), este reprezentat de un număr mare de manuscrise care aparțin însă unei perioade mai târzii, aproximativ secolul 3 (ulterior perioadei textelor pe papirus). De cele mai multe ori, el este textul cel mai lung și cel mai inteligibil (curgător, cu anumite adăugiri scribale; uneori este numit și „recenzia bizantină”; el cuprinde în principal codexul A, Alexandrinus, cca 450 - evangheliile, și codexul W, Washingtonian, cca. 400, etc.). Textul „alexandrin” (numit și textul egiptean sau textul neutru) este reprezentat de manuscrise timpurii importante, papiruși și codexuri (papirusul Chester Beatty 2, p46, cca. 200; $\aleph$ codex Sinaiticus, cca. 350; A, codex Alexandrinus – fără evanghelii; B, codex Vaticanus, cca. 350). Este un text cu variante scurte, concise. Textul vestic reprezintă o variantă de text care include atât manuscrise timpurii, de bază, cât și texte ce cuprind și comentarii sau citate din Părinții Bisericii (Codexul D, Claromontanus, cca. 500 – doar epistolele; traduceri latine vechi, dinainte de 400; citate găsite la Părinții Bisericii). Textul cezareean este citat de Părinții Bisericii din jurul Alexandriei și se aseamănă și cu textul vestic (Θ – codexul

³⁸ B.H. Streeter, *The Four Gospels. A Study of Origins*, London: Macmillan, 1961 (1927), p. 26, citat de Metzger, *Text*, p. 171. R.P. Martin, folosește un model cu două familii principale de texte, vestic și alexandrian-neutru (cf. R.P. Martin, *New Testament Foundations*, Carlisle: Paternoster, 1994 (1975), vol. 1, pp. 164-165, care urmează schema lui Westcott-Hort, 1881).

Coridethi, cca. 850 – doar Marcu; f1, f13, două familii importante de texte medievale, citatele din unele scrieri ale Părinților Bisericii). Există și alte texte de tip mixt, care nu pot fi integrate într-una din categoriile de mai sus. De exemplu, p45 (papirusul Chester Beatty 2, cca. 225), cezareean în evanghelii și alexandrin în Faptele Apostolilor; codexul D, Bezae Cantabrigiensis, cca. 500, un text de sine stătător (are un variantă de text lungă pentru Faptele Apostolilor), textul Vulgatei – tradus de Ieronim cca. 400, etc.

Până la sfârșitul secolului 19 textul bizantin reprezenta textul de referință pentru edițiile NT în greacă. Savații secolului 20 preferă în edițiile critice și pentru traduceri textul alexandrin (cf. UBS4 și Nestle-Aland 27; mai recent, a apărut textul NA28, care are doar puține diferențe față de NA27 și se remarcă prin prezentarea unui număr mai mare de variante și manuscrise în notele critice de subsol). Discuțiile privitoare la valoarea acestor două versiuni continuă cu multe dezbateri, deoarece textul bizantin este, printre altele, textul tradițional al Bisericii ortodoxe răsăritene, precum și textul care a stat la baza unor traduceri protestante vestite (*Textul receptus*, traducerea King James, etc.).³⁹

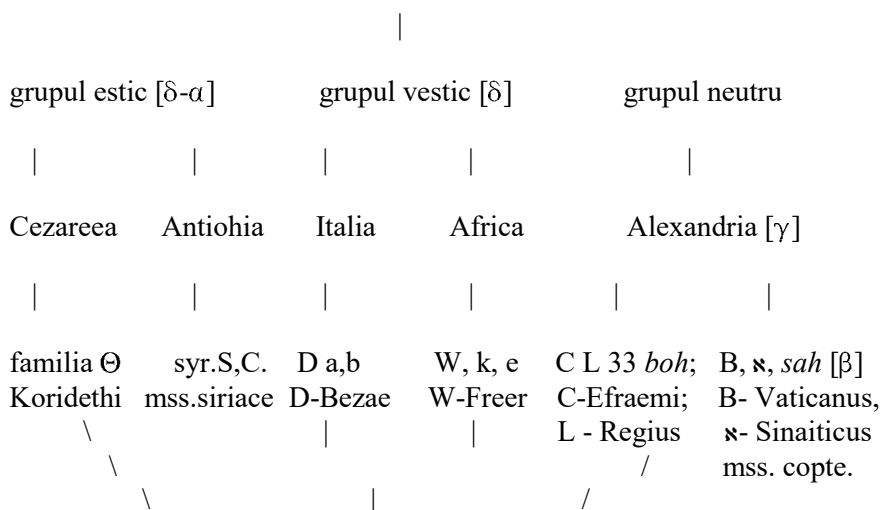
³⁹ Cf. M. A. Covington, „Notes on The Original Greex Text of the New Testament”, <http://www.covingtoninnovations.com/nttext.pdf>, 14th complete draft, 2004 September 18.

3.3.4 Teme și teste

1. Discutați caracterul complementar al metodelor de studiere a NT.
2. Prezentați liniile de continuitate și discontinuitate teologică dintre perioada intertestamentală și perioada NT.
3. Prezentați mesajul despre împărăția lui Dumnezeu și despre Mesia din perspectiva principalelor partide politice-religioase din timpul NT.
4. Discutați importanța Septuagintei pentru predicarea apostolică și înțelegerea mesajului lui Isus.
5. Discutați asemănările și deosebirile dintre scrierea NT și scrierea Talmudului.
6. Ce dileme sau preocupări asemănătoare găsiți între montanism și marcionism?
7. Caracterizați procesul canonizării și încercați să puneți în evidență calitățile dovedite de creștini în stabilirea canonul NT.
8. Prezentați și discutați natura cărților apropiate de canonul NT, dar care nu au fost acceptate în această colecție.

Schema copierii și transmiterii textului Noului Testament

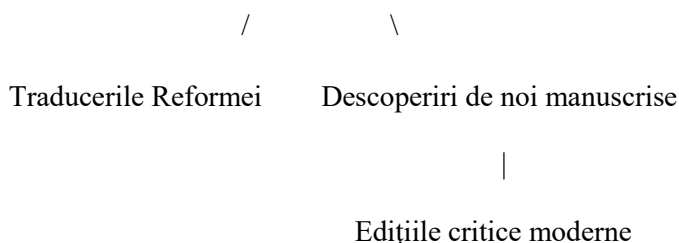
Manuscrisele autografe (originale)

textul revizuit al lui Lucian (310) [α]

textul bizantin (textul standard)

Textus Receptus (1550)

Bibliografie selectivă

- Aland, K. și Aland, B., *The Text of the New Testament: An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*, E.R. Rhodes (trad), Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1987.
- Aune, D.E., *The New Testament in Its Literary Environment*, Philadelphia, PA: Westminster, 1987.
- Bauckham, R. (ed), *The Gospels for All Christians. Rethinking the Gospel Audiences*, Edinburgh: T&T Clark, 1998.
- Bădiliță, C., (trad. și note), *Evangelii Apocrife*, Iași: Polirom, 1999.
- Brie, I., *Secretul mesianic în Evanghelia după Marcu – Rezolvarea unei enigme biblice*, Oradea: Editura Universității, 2010.
- Bruce, F.F., *The New Testament Documents: Are They Reliable?* Downer's Grove, IL: IVP, 1972.
- Bruce, F.F., *The Books and the Parchments*, rev. ed., Westwood: Fleming H. Revell, 1978.
- Bouquet, A.C., *Everyday Life in New Testament Times* (London: Carousel, 1974)
- Bunaciu, I. *Istoria Sfintelor Scripturi*, vol. 2, București: Uniunea Comunităților Creștine Baptiste, 1976.
- Carson, D. A.; Moo, D. J., și Morris, L., *An Introduction to the New Testament*, Grand Rapids, MI: Zondervan, 1992.
- Carson, D.A. și Morris, L., *Introducere în Noul Testament*, Dinu Moga (trad.), Oradea: Făclia, 2007 (*An Introduction to the New Testament*, Grand Rapids: Zondervan, 1992).
- Childs, B.S., *The New Testament as Canon: An Introduction*, London: SCM, 1984.
- Charpentier, É., *Să citim Noul Testament*, C. Cărbăș-Olaru (trad), București: Arhiesopia RC București, 1999.

- Charpentier, É., *Să citim Vechiul Testament*, P. Iosif (trad), București: Arhiepiscopia RC-București, 1998.
- Cohen, A., *Talmudul*, C. Litman (trad), București: Hasefer, 1999.
- Constantinescu, G., *Marginalii la Talmud*, Cluj-Napoca: Dacia, 1999.
- Comisia Biblică Pontificală, *Interpretarea Bibliei în Biserică* (cuv. înainte, Joseph cardinal Ratzinger), București: Arhiepiscopia RC București, 1995.
- Culianu, I.P., *Arborele Gnozei. Mitologia gnostică de la creștinismul timpuriu la nihilismul modern*, C. Popescu (trad.), București: Nemira, 1998.
- Daniel, C., (ed), *Scripta Aramaica. Studiu introductiv din limba aramaică*, București: Editura științifică și enciclopedică, 1980.
- Dormeyer, D. *The New Testament Among the Writings of Antiquity*, Sheffield: Sheffield AP, 1998.
- Evans, C.A. și Porter, S.E., *Dictionary of NT Background. A Compendium of Contemporary Biblical Scholarship*, Downers Grove, IL: InterVarsity, 2000.
- Fuller, R.H. *A Critical Introduction to the New Testament*, London: Duckworth, 1966.
- Geoltrain, P. (ed), *Originile creștinismului*, G. Ciubuc (trad), Iași: Polirom, 2002.
- Grant, Robert M., *A Historical Introduction to the New Testament*, London: Collins, 1971 (1963).
- Green, J.B. și McKnight, S.(eds) *Dictionary of Jesus and the Gospels* Leicester: IVP, 1992.
- Guthrie, D., *New Testament Introduction*, Downers Grove, IL: InterVarsity, 1990 (ed. 4).

- Hansen, W., (ed), *Anthology of Ancient Greek Popular Literature*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1998.
- Hawthorne, G.F., Martin, R.P., și Reid, D.G. (eds), *Dictionary of Paul and His Letters. A Compendium of Contemporary Biblical Scholarship*, Leicester: IVP, 1993.
- Hengel, M. *Judaism and Hellenism* (London: SCM, 1974)
- Herschel, Sh., (ed.) *Christianity and Rabbinic Judaism. A Parallel History of Their Origins and Early Development* (London: SPCK, 1993)
- Howard, C.K., și Young, F.W., *The Living World of the New Testament*, London: Darton, Longman & Todd, 1966.
- Hurtado, L., *Lord Jesus Christ. Devotion to Jesus in Earliest Christianity*, Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003.
- Koester, H., *History, Culture, and Religion of the Hellenistic Age*, Philadelphia, PA: Fortress, 1980.
- Kümmel, W.G., *Introduction to the New Testament*, London: SCM, 1975.
- LaCocque, A.; Ricouer, P., *Cum sa înțelegem Biblia*, Iași: Polirom, 2002.
- Marshall, H.; Travis, St.; Paul, I., *Exploring the New Testament. The Letters and Revelation*, vol. 2, London: SPCK, 2002.
- Martin, R.P., *New Testament Foundations*, Exeter: Paternoster, 1994, 2 vols.
- Metzger, B.M., *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford: Oxford UP, 1992 (1964).

- Moreschini, C.; Norelli, E., *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine (vol. 1, De la Apostolul Pavel la Constantin cel Mare)*, H. Stănciulescu; G. Suciuc (trad), Iași: Polirom, 2001.
- Moule, C.F.D., *The Birth of the New Testament*, London: Black, 1981 (ed. 3).
- Nicolaescu, N.I., et. al., *Studiul Noului Testament*, București: Institutul biblic și de misiune ortodoxă, 1977 (ed. 2).
- Negoită, A., *Noul Testament și Manuscrisele de la Qumran. Studiu Critic*, București: Stephanus, 1993.
- Pages, E., *Evangheliile Gnostice*, W. Fotescu (trad.), București: Herald, 1999.
- Petercă, V., *Mesianismul în Biblie*, Iași: Polirom, 2003.
- Puig, A., *Isus. O biografie*, Editura Meronia, București, 2007
- Quesnel, M., *Istoria Evangheliilor*, Ș. Velescu (trad.), București: Editura Enciclopedică, 1996.
- Ralph, P.M. și Davids, P.H., *Dictionary of the Later New Testament & Its Development. A Compendium of Biblical Scholarship*, Leicester: InterVarsity Press, 1997.
- Ratzinger J. (Benedict al xvi-lea), *Isus din Nazaret*, trad. A. Mihăilescu, București: Rao, 2010.
- Richardson, B., *Introducere în Noul Testament*, București: PlusArt, 1997.
- Robbins, V.K., *The Tapestry of Early Christian Discourse. Rhetoric, Society and Ideology*, London: Routledge, 1996.
- Rowland, C., *Christian Origins. An Account of the Setting and Characer of the Most Important Messianic Sect of Judaism*, London: SPCK, 1985.
- Ryken, L., *Words of Life: A Literary Introduction to the New Testament*, Grand Rapids, MI: Baker, 1987.

- Sanders, E.P., *Judaism. Practice and Belief. 63BCE – 66 CE*, London: SCM, 1992.
- Sescu P. (coord), *Introducere în Sfânta Scriptură*, Iași: Sapientia, 2001.
- Schlosser, J., *Iisus din Nazaret*, E. Zamfirescu (trad); pref. Z. Petre, București: Corint, 2003.
- Sf. Ieronim, *Despre bărbații iluștri, și alte scrieri*, Dan Negrescu (trad.), București: Paideia, 1997.
- Stein, R.H., *The Synoptic Problem: An Introduction*, Grand Rapids, MI: Baker, 1987.
- Tenney, M.C. *Studiu al Noului Testament*, Oradea: Cartea Creștină, 1986.
- Theissen, G.; Merz, A., *The Historical Jesus. A Comprehensive Guide*, London: SCM Press, 1999 (1998).
- Tofană, S., *Introducere în studiul Noului Testament: Text și Canon, Epoca Noului Testament (vol. 1)*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1997.
- Thiessen, H.C. *Introduction to the New Testament*, Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1958.
- Wenham, D.; Walton, S., *Exploring the New Testament. Introducing the Gospels*, vol. 1, London: SPCK, 2001.
- Westcott, B.F., *Elements of the Gospel Harmony* (1851), revizuită ca *Introduction to the Study of the Gospels*, London: Macmillan, 1988 (ed. 7).

Prescurtări folosite pentru jurnale și publicații

AJA	The American Journal of Archaeology
Bib	Biblica
BTB	The Biblical Theology Bulletin
CBQ	The Catholic Biblical Quarterly
EstB	Estudios Biblicos
ExpT	The Expository Times
HerKor	Herder-Korrespondenz
HSCP	Harvard Studies in Classical Philology
Int	Interpretation
HTR	The Harvard Theological Review
JAAR	Journal of the American Academy of Religion
JBL	The Journal of Biblical Literature
JCH	The Journal of Higher Criticism
JSNT	The Journal for the Study of the New Testament
JSS	The Journal of Semitic Studies
JR	The Journal of Religion
JTS	The Journal of Theological Studies
LCL	The Loeb Classical Library Series
LumV	Lumen Vitae
LXX	Septuaginta
Neot	Neotestamentica
NovT	Novum Testamentum
NTS	New Testament Studies
NRT	Nouvelle Revue de Theologie
PerspRelSt	Perspectives of Religious Studies
SBL	Society for Biblical Literature
SE	Studia Evangelica
RB	Revue Biblique
RevExp	Review and Expositor

RSR	Reserches de Science Religieuse
TDNT	Theological Dictionary of the NT
TLZ	Theologische Literaturzeitung
TR	Theologische Revue
TU	Texte und Untersuchungen
TynB	Tyndale Bulletin
TZ	Theologische Zeitschrift
ZNW	Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft
ZTK	Zeitschrift für Theologie und Kirche